

Լ. Գ. ԴԱՆԵՂՅԱՆ

ՇԱՀ-ԱՐԲԱՍ Ա-Ի ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՀԱՆԴՈՒՐԺՈՂԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋԸ

Իրանում Սեֆյան հարստության տիրապետության (1502—1722) ժաղկման շրջանն իրավամբ դիտված են Շահ-Արբաս Ա-ի թագավորության տարիները (1587—1629)։ Այդ գործունյա տիրակալը թագավորեց ավերելով ու ստեղծելով, տիրեց փառքի ու համընդհանուր ճանաչման դափնեպսակին և ժամանակակիցների կողմից արժանացավ «Մեծ» կոչմանը։ Եվ իրոք, մեծ է եղել նրա դերը Իրանի հասարակական-քաղաքական և տնտեսական կյանքում։

Սակայն առանձին ուշադրության արժանի է արևելյան այգ բռնակալի՝ քրիստոնյաների նկատմամբ վարած կրոնական քաղաքականությունը, որը բխում էր առաջին հերթին Իրանի սոցիալ-քաղաքական իրավիճակից։

Հայտնի է, որ իսլամը և շարիաթի օրենքները մեծ դեր են խաղացել Արևելքի երկրների սոցիալ-տնտեսական կյանքում։ Էնդեղի բնորոշմամբ, իսլամը «պատմական մեծ շրջադարձ» է եղել այն երկրների համար, որտեղ նա հանդիսացել է տիրապետող գաղափարախոսություն¹։

Սեֆյանների օրոք շիիզմը տիրող դասի ձեռքում դեմք դարձավ՝ միավորելու Իրանի տարացեղ շրջանները մի ամբողջության մեջ, ի հակակշիռ թշնամի սուննիզմի²։ Կրոնական քողի տակ էին ընթանում Իրանի երկարատև պատերազմներն ինչպես ուզբեկների, այնպես էլ Թուրքիայի դեմ՝ իբրև պայքար շիաների և սուննիների միջև։

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XIV, стр. 646.

² В. Осетров, Духовенство в Персии («Международная жизнь», М., 1924, № 1, стр. 49).

Թշնամական էր և մահամեղականության վերաբերմունքը քրիստոնեության նկատմամբ։ Սեֆյան Իրանում կրոնական անհանդուրժողականությունը քրիստոնյաների նկատմամբ վերջիններիս ասի-միլյացիայի ենթարկելու միջոց էր։ Ըստ որում, կրոնական ֆանատիզմն ուժեղ էր և բացահայտ։

Սակայն Շահ-Աբրահամ Ա-ի թագավորության ժամանակ կրոնական անհանդուրժողականությունն այլ պատկեր ստացավ։ Ինչպես ներքին ե արտաքին քաղաքականության մեջ ընդհանրապես, այն-ույևս էլ կրոնական հարցում Աբրահամ Ա-ն դրսևորեց ուրույն և իր նախորդներից տարբեր մոտեցում։ Օժտված լինելով խոշոր պետական դործին հատուկ հնարամտությամբ և մտահոգվելով իր ժողոված պետության վերականգնման ու բարգավաճման խնդիրներով, Շահ-Աբրահամ Ա-ն իր թագավորության հենց առաջին տարիներից լայնորեն ձևափոխեց եղավ երկրի ներքին վերափոխումներին և արտաքին հարաբերությունների բարելավմանը, գործելով մեծ հմտությամբ, անհրաժեշտության դեպքում շխուսափելով նույնիսկ զինուժների անել կրոնական սկզբունքներում։

Ուստի և, ելնելով երկրի քաղաքական և տնտեսական շահերից, Աբրահամ Ա-ն մերթ հովանավորում էր իր երկրի քրիստոնյաներին, մերթ հալածում ու բռնի կերպով մահամեղականացնում։

Այս հակասական (թվացող) քաղաքականությունը նույնպիսի հակասական արտացոլում է դրել պատմական աղբյուրներում ու հետադոտություններում, որտեղ Շահ-Աբրահամ Ա-ի՝ քրիստոնեության նկատմամբ վարած քաղաքականությունը և դրա պատճառներն ու հետևանքները տարբեր գնահատականների են արժանացել։

Շահ-Աբրահամ Ա-ի պալատական պատմիչ Իսբանդադ-բեկ Թորքեմանի (Իֆնշի) «Աբրահայան աշխարհարար պատմության»² մեջ «աստծո ստվեր», «նորին սրբություն» Շահ-Աբրահամ Ա-ն պատկեր-

¹ Այսպես, օրինակ, Քերզոնի հաղորդման համաձայն, երբ 1561 թ. Անտոնի Ջենկինսոնն Իվան Ահմեդի և Անդլիայի թագուհի Նիզավետայի կողմից ներկայացավ շահ Թահմասպին ե հանձնեց նրանց բարեկամական նամակները, շահն ասաց. «Դուք անհավատ եք, և մենք անավատների հետ բարեկամության կարիք չունենք»։ Երբ այն «անհավատին» պալատից դուրս տարան, մի հողի մոխրով լի սկուտեղը ձեռքին հետևեց նրան ու նրա ոտնահետքերը «մաքրելու» համար մոխիր ցանեց ճանապարհին։ ՏՆ՝ Կ

نصرالله فلسفی ، زندگانی شاه عباس اول ، مجلد ۳ ، تهران ، ۱۳۳۹

اسکندر بیگ ترکمان (منتشیر) ، تاریخ عالم آرای عباسی ، جلد ۳ ، ۱۳۳۵-۱۳۳۴

ված է ամենագրական ու իդեալական գույններով¹։ Ուստի դարձա-
նալի չէ, երբ հեղինակը, խոսելով Շահ-Աբբասի կողմից քրիստոն-
յաներին բռնի հավատափոխության ենթարկելու մասին, այն ար-
ձանագրում է որպես «բարի գործ»՝ կատարած «արքայի աշխար-
հարար ձայնի» թելադրանքով, հօգուտ մահմեդականացվող քրիս-
տոնյաների²։

Պալատական պատմագրության ներկայացուցիչների նման
մեկնաբանություններն իրենց ազդեցությունն են ունեցել պարսիկ
հեղինակների ուսումնասիրությունների վրա³։ Թեհրանի համալսա-
րանի պրոֆեսոր Նասրուլլա Ֆալսաֆին «Շահ-Աբբաս 1-ի կյանքը»
քառահատոր աշխատության մեջ շահի կրոնական հանդուրժողա-
կանության և «քրիստոնեասիրության» հիմքում դնում է նրա մե-
ծահոգությունն ու անձնական բարեմասնությունները⁴։

«Պատմություն Նոր Ջուղայու» աշխատության հեղինակ Հ. Տեր-
Հովհանյանցի կարծիքով, քրիստոնյաների և հատկապես հայերի
նկատմամբ Շահ-Աբբաս Ա-ի բռնությունները «մեծամեծների»
դրդմամբ էին կատարվում⁵։

Ա. Ալպոյաճյանը, որը Սեֆյան Իրանի բարգավաճման հիմքում
տեսնում էր միայն Շահ-Աբբասի անձնական առավելությունները,
նրա կատարած կրոնական հալածանքի մասին ասում է, որ դա
միայն փորձ էր, որը «ձախողեցաւ, և շահը... շուտով դադրեցուց
կրոնական հալածանքը»⁶։

Մինչդեռ XVIII դարի հեղինակ խաչատուր Ջուղայեցին անհուն
կսկիծով նկարագրում է Աբբաս Ա-ի կրոնահալած քաղաքականու-

1 Հնդհանրապես XVI—XVIII դարերի պարսկական պալատական պատմադր-
րությունն աչքի է ընկնում արտակարգ ներբողական ոճով։

2 منشى ، تاريخ عالم آراى عباسى ، جلد ۲ ص ۹۶.

3 Տե՛ս Շահ-Աբբաս Ա-ին նվիրված աշխատություններից՝ էջ 78

4 ابوالقاسم صاحب تاريخ زندگانی شاه عباس کبير ، تهران ۱۳۳۵ ،
سرهنک محمد پرنگ ، شاه عباس کبير ، تهران ۱۳۳۱

5 نصرالله فلسفى ، زندگانی شاه عباس اول ، ج ۲ ص ۱۴۴

6 Հ. Տեր-Հովհանյանց, Պատմութիւն Նոր Ջուղայու, որ յԱսպահան,
Նոր-Ջուղա, 1880, էջ 76։

6 Ա. Ալպոյաճյան, Պատմութիւն հայ գաղթականութեան, Հ. Գ, Կահիր-
ե, 1961, էջ 184։

թյան հետևանքով բրիտոնյաների և հատկապես հայ ժողովրդի կրած տառապանքը¹։

Ուսումնասիրողներից ոմանք Շահ-Աբբասին խորթ են համարել կրոնական մոլեռանդությունը², ոմանք՝ ընդհակառակը։ Օրինակ՝ իտալացի ուղեղիր Պլետրո դե-լա Վալեն Աբբաս Ա-ին համարում է խիստ ֆանատիկ մահմեդական³։

Արրաս Ա-ի մասին ևղած հակասական կարծիքների առկայությունն ևն հաստատում Ջաբարիա Սարկավագի հետևյալ խոսքերը. «... թէ պարոտանք և նախատինք լինին, և թէ գոհութիւնք և գովութիւնք լիցին...»⁴։

Տարակարծությունները և հակասական տեսակետները բխում են ինչպես տարրեր սկզբնաղբյուրների կամ ժամանակակիցների սուրյեկավ վերաբերմունքից, այնպես էլ Շահ-Աբբասի կրոնական երկդիմի քաղաքականությունից, որն անխզելիորեն կապվում էր իրանի տնտեսական-քաղաքական պահանջների հետ։

Հայտնի է, որ 1604—1605 թթ. Շահ-Աբբաս Ա-ն ստրատեգիական, քաղաքական ու տնտեսական նպատակներով Անդրկովկասից իրան դադթեցրեց բաղմահալար բնակչության, որոնց մեջ մեծամասնություն էին կաղմում հայերը։ Բացի թուրքական բանակի տասջխաղացման ճանապարհն ամայացնելու մտադրությունից, Արրաս Ա-ի նպատակն էր նաև՝ իրանի կենտրոնական շրջաններում արկ տալ արտաքին և ներքին առևտրին, ինչպես նաև արհեստներին։

Իրանի շահի ուղադրության կենտրոնում էր հատկապես Հին Հուդայի խոշոր վաճառականությունը։ Շահը նպատակ ուներ օգտագործել Հուդայի առևտրական կապիտալը, ինչպես նաև՝ մետաքսի արտահանման քարավանային ճանապարհը փոխադրել դեպի հարավ։

Գնահատելով ջուդայեցիների, հայ խոջայության առևտրական հնարավորությունները ու ձգտելով դրանք ծառայեցնել իրանի շահ-

¹ Տե՛ս Խաչատուր Բեհլայ Ջուդայեցի, Պատմութիւն Պարսից, Վաղարշապատ, 1905, էջ 112։

² Տե՛ս Пигулевская и др., История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в., Л., 1958, стр. 278, հմմտ. Эзов Г. А., Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб, 1898, стр. XIII, էջ 78։

احمد تاج بخشي، ایران در زمان صفویه تهریز، ۱۳۴۰، ص ۲۰۴

³ نصرالله فلسفی، زندگانی ج ۳ ص ۸۷

⁴ Ջաբարիայ Սարկավագի Պատմագրութիւն, հ. 1, Վաղարշապատ, 1870, էջ 15։

հերին, Աբբաս Ա-ն լայն արտոնություններ տվեց նրանց և սկսեց հովանավորել ըստ ամենայնի¹։

Խոշոր վաճառականության հետ սերտ կապ ունեւ հայ հոգևորականությունը, որը նույնպես արժանացավ շահի առանձին ուշադրությանը։ Հայ հոգևորականների մեջ Շահ-Աբբասը տեսնում էր իր համար օգտակար գործակալների, որոնք կարող էին նպաստել ամրապնդելու Իրանի տնտեսական և քաղաքական կապերը եվրոպական պետությունների հետ²։ Միաժամանակ նրանց միջոցով շահը փորձում էր հնազանդ պահել Իրան գաղթեցված հայ բնակչությանը, որովհետև, եթե մի բուռ հայ խոջայությունը և հոգևորականությունը, վայելելով շահի տված արտոնությունները, արդարացրին նրա հույսերը, ապա հայերի հոծ զանգվածները ոչ մի կերպ չէին հաշտվում նոր «հայրենիքի»։ Նոր պայմանների ու բարքերի հետ։ Մանավանդ, որ բացի կենտրոնական քաղաքներից, Իրանի մյուս շրջաններում հայերի վիճակը ծայր աստիճան ծանր էր³։ Նույնիսկ մայրաքաղաքում գաղթականների միայն որոշ մասն էր ապահովված⁴։

Տնտեսական դժվարությունները զուգորդվում էին տեղի մահմեդական բնակչության ֆանատիկ վերաբերմունքի և նրանց կողմից քրիստոնյաների հալածանքի հետ։ Եվ չնայած այն բանին, որ Շահ-Աբբասը Իրան տեղափոխվածների մեծ մասին ապահովել էր բնակարաններով⁵, հայերը շարունակ փորձեր էին կատարում ետ վերադառնալու հայրենիք։ Ուստի Շահ-Աբբասը «Հնարեցավ բաղում և պէս-պէս հնարս վասն ազգին հայոց, զի մնասցեն յաշխարհս Պարսից, զի թէ ոչ էր այնպես հնարեալ, ոչ մնային»⁶։

Շահի խիստ հրամանով արգելվեց գաղթականների վախուսար կամ տեղափոխվելն այլ վայր⁷։

1 Շահ-Աբբաս Ա-ի հրամանը քրիստոնյա վաճառականների գույքի, կրոնի ապահովության մասին՝ տե՛ս

احمد تاج بخش. 'ایران در زمان صفوی'، ج ۱، ص ۱۰۴-۱۰۳

2 «История Ирана с древнейших времен...», стр. 277

3 Ա. ք ա հ. Ե դ գ ա ղ յ ա ն, Իրանի Չհարմհայ գաւառը. Բեհրան. 1963, էջ 173, հմմտ. Э з о в. Сношения Петра Великого..., стр. XII.

4 Ա ռ ա ք ե լ Դ ա վ ռ ի ժ ե ց ի, Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1896, էջ 148—149։

5 նույն տեղում, էջ 65։

6 նույն տեղում, էջ 64։

7 նույն տեղում, էջ 70, 149։

Սակայն արգելիլու ամենամեծ միջոցը Շահ-Աբբաս Ա-ն տեսնում էր քրիստոնյաներին սիրաշահելու մեջ։ Նրա «քրիստոնեասիրական» խոշոր քայլերից էր եկեղեցիներ կառուցելու թույլտվությունը, որ տվեց հայերին¹։ Մեծ նշանակություն է ունեցել դա քրիստոնյաների համար, որոնք օտար, մահմեդական երկրում հնարավորություն ստացան իրենց կրոնական ավանդական ծեսերը վարելու այնպես, ինչպես հայրենիքում։ «Հրամայեաց (Շահ-Աբբաս Ա-ն— Լ. Դ.) շինել ... Եկեղեցիս ըստ հաճութեան կամաց իւրեանց (հայերի—Լ. Դ.), որում է Զուղայեցին,— որովք խորամանկութեամբ յանկոյց զսիրտ նախնեաց մերոց առ ինքն և մնացին մինչև ցայսօր ի ծառայութիւն Պարսից»²։

Ի թիվս այլ միջոցների, որոնց շնորհիվ հայերը մնացին Սպահանում³, Դավրիժեցին շեշտում է և եկեղեցիներ հիմնելու թույլտվությունը⁴։ Շարդենի վկայությամբ հայերն Աբբաս Ա-ի ժամանակ ունեին 24 եկեղեցի և մի հոյակապ վանք՝ Ամենափրկիչ անունով⁵։ Մեկ այլ ֆրանսիացի ճանապարհորդի՝ Տավերնյեի հաղորդումից երևում է, որ եկեղեցիների այդ թիվը գնալով պակասել է և շահ Սուլեյմանի (1666—1694) օրոք հասել է 15—16-ի⁶։

Պետք է ասել, որ այդ եկեղեցիների մեծ մասը կառուցվում էր հայ խոջաների ծախսերով, թեև Ֆալսաֆին դրում է, որ թագավորն էլ մեծ մասնակցություն էր ունենում՝ իր գանձարանից գումարներ տրամադրելով քրիստոնյաներին⁷։

Սակայն միայն եկեղեցիներ ունենալու իրավունք շնորհելը բավական չէր քրիստոնյաների, մասնավորապես ծանր փորձությունների ենթարկված հայերի կրոնական զգացմունքները շոյելու համար։ Անհրաժեշտ էր այնպիսի մի ազդեցիկ դեմքի սերն՝ ու համակրանքը քրիստոնեության նկատմամբ, ինչպիսին երկրի տիրակալ շահնշահն էր։ Վերջինիս համար քրիստոնեասերի համբավն անհրա-

1 Նույն տեղում, էջ 276։

2 Խ. Զուղայեցի, Պատմություն Պարսից, էջ 114։

3 Հարկերի որոշ թեթևացումը, զաղթականներին տեղ ու անդաստան տալը, շուղայեցիների հովանավորումը և այլն. տե՛ս Դավրիժեցի, էջ 65։

4 Նույն տեղում, հմմտ.

احمد قاجار بخش ' آيات در زمان صفویه ص ۲۵۴

5 Այդոյաճյան, Պատմություն, հ. Գ, էջ 189, հմմտ.

فلسفی ' زندگانی ج ۳ ص ۲۱۵

6 Նույն տեղում

7 Նույն տեղում, էջ 71։

ժեշտ էր և՛ քրիստոնյա ժողովրդին հանգստացնելու, և՛ նրա բարձր խավերին սիրաշահելու համար: Աղքյուրները մեծ թվով վկայություններ են պահպանել այն մասին, թե ինչպես Շահ-Արրասը մասնակցում էր քրիստոնյաների տոնախմբություններին, եկեղեցական ծիսակատարություններին: Ավելին, Շահը «հայրաբար» ինքն էր հոգում, որ քրիստոնյաներն իրենց կրոնական տոները պատշաճ անցկացնեն¹:

«Այնքան համարձակութիւն ետ շահն քրիստոնէից,— դրում է Դավրիժեցին,—մինչ ի հրապարակս և ի շուկայս, թէ հանդիպէր կարդ և կռիւլ քրիստոնէից ընդ մահմեդականաց, համահաւասար զմիմեանս հարկանէին և հայհոյէին առանց երկիւղի»²: Իսկ եթե քրիստոնյայի և մահմեդականի միջև ծագած վեճը պարզելու առիթ էր լինում, Շահը «զքրիստոնեայս իրաւացուցանէր և զմահմեդականս դատապարտէր»³:

Անշուշտ դա պետք է առաջ բերեր մահմեդականների զայրույթը: Եւ իրոք, ինչպես հաղորդում է Դավրիժեցին, պարսից «կարդացողքն և մեծամեծքն» բողոքում են այդ բանի դեմ: Պետք է ենթադրել, որ այդ «մեծամեծներին» թվում եղել են նաև շիա բարձրաստիճան հոգևորականության ներկայացուցիչները, որոնք անտարբեր չէին ընդունի քրիստոնեության ազատությունը: Եւ Շահ-Արբասն շտապում է բացատրել իր իսկական նպատակը: «...Մի վշտանայք և մեղադրեք ինձ,— ասում է նա իրեն բողոքողներին,—զի հս բազում ծախիւք, ջանիւք և հնարիւք հազիւ թէ կարացի բերել զնոսա յայս յաշխարհս. ոչ թէ վասն օգտի նոցա՝ այլ վասն օգտի մեր՝ զի աշխարհս մեր շինեսցի և ազդն մեր յաւելցի»: Այնուհետև՝ «Եւ վասն այնորիկ առնեմ ես զայս սերս ընդ նոսա, զի այսու կապեալ մնայցեն յաշխարհս մեր»⁴: Ինչպես տեսնում ենք, Դավրիժեցու մոտ բոլոր պարզունակությամբ, սակայն ճշմարտացիորեն բացահայտված է Շահի նպատակը, որը հաստատվում է նրա հետագուս քայլերով:

Շահ-Արբասը նույնիսկ փորձ է արել քանդել էջմիածնի տաճարը և տեղափոխել Իրան, որպես «բարոյություն» հայ զաղթականներին, նրանց վերջնականապես իրենց հայրենիքից կտրելու դիտա-

¹ Դավրիժեցի, էջ 334, 302, հմտ.

فلسفی 'زندگانی - ص ۸۲ ' ۹۰

² Դավրիժեցի, էջ 65:

³ Նույն տեղում.

⁴ Նույն տեղում, էջ 66:

վորություններ, բանի որ, Դավրիժեցու արտահայտությամբ՝ «ի վերայ Աշուն և էջմիածնի ամենայն ազուն հայոց կապեալ կան»¹։ Սակայն այդ աղետալի նախագիծը ավարտվեց էջմիածնի վանքի մի քանի բարերի, ինչպես նաև «Առաքելորչի աջի» փոխադրումով։ Դատիկի ունեցալ 1614—1615 թթ.²։

Առանձին ուղադրություն էր հատկացնում Շահ-Աբբասը հայերին հեռու պահելու եվրոպական պետությունների և հատկապես Հոմի աղղեցությունից և նրանց խնամակալությունից³։ Հոմը դեռևս խաչակրաց արշավանքների ժամանակներից ջանում էր իրեն ենթարկել հայկական եկեղեցին։ XVII դարում այդ ջանքերն ավելի ուժեղացան⁴։ Հայ եկեղեցու ենթարկումը կնշանակեր կաթոլիկության կողմը փոխել նաև իրանահայերին և հատկապես ջուղայեցիներին, որոնց դերը գնալով աճում էր։ Նոր Զուղայի առևտրական կառույցները հանդես էր գալիս որպես իրանա-եվրոպական առևտրի միջնորդ և իր ձեռքում էր կենտրոնացնում իրանի արտաքին առևտրի նշանակալից մասը։ Ուստի Շահ-Աբբասը շահագրգռված էր պահպանելու իր տիրապետությունը հայերի նկատմամբ, որոնք իրանի համար և՛ առևտրի միջնորդներ էին, և՛ հարկատու հպատակներ։

Մյուս կողմից, Շահը, ձգտելով Եվրոպայի հետ առևտուրը կատարել առանց Թուրքիայի միջնորդության և վերջինիս՝ իրանի գըլ-խավոր ախոյանի դեմ ունենալ եվրոպական պետությունների դաշինքը, անհրաժեշտ էր համարում քրիստոնյա Եվրոպայի և հատկապես Պառլի առաջ հաճոյանալ ու նրա բարեկամությունն ու օժանդակությունը կորգել։ Այդ պատճառով Շահը երկդիմի քաղաքակա-

¹ Նույն տեղում, էջ 200—201։

² Այս փաստի մասին (թիշ ալ տարրերակով) վկայում է և Շարգենը. տե՛ս سياحتنامه شاردن، ترجمه محمد عباسی، ج ۲، تهران، ۱۳۳۵ ص ۲۹۴ Դավրիժեցին անձամբ գնացել է Սպահան և տեսել էջմիածնի տաճարի քարերը։ Տե՛ս Դավրիժեցի, էջ 213

³ Իրանում կաթոլիկական միսիանների գործունեության մասին տե՛ս S. 2. Հակոբյան, Հայերի պայքարը կաթոլիկական միսիանների ասիմիլյատորական ձգտումների դեմ Իրանում (XVII—XVIII դդ.), «Արևելագիտական ժողովածու» 1, Եր., 1960, Վ. Բալբոռյան, Նոր Զուղայի հայկական գաղութը և կաթոլիկ միսիոներների կազմակերպություններ, ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), Եր., 1964, № 9։

⁴ Л. А. Семенова. «Орден Кармелитов как орудие проникновения европейцев в Иран. «Ближний и Средний Восток», сб. статей, М., 1962. стр 98.

նությունն էր վարում: Նա եվրոպական պետութիւններին տվել էր մի շարք արտոնութիւններ¹, ղրան ավելացնելով նաև իր արտակարգ «քրիստոնեասիրութիւնը»՝ ծայրահեղութիւնների հասնող ցուցամուրթյամբ, որի մասին վկայում են ժամանակակիցները, հատկապես՝ Ավգուստինյան միաբանության միսիոներ Անտոնիո դե Գուվեան և Պլետրո դելա Վալեն:

Շահ-Աբբասի շուայլ հովանավորութիւնն ավելի է թեւավորում կաթոլիկ միսիոներներին, որոնք Շահի պալատում ժրաջան բանակցութիւններ են վարում՝ Իրանի քրիստոնյաներին կաթոլիկացնելու, մահմեդականութիւն ընդունածներին վերադարձնելու քրիստոնեության և նույնիսկ շահին քրիստոնյա դարձնելու ուղղությամբ, քանի որ, իրեն նվիրված քրիստոնեասեր ձեացնելով, Աբբաս Ա-ն չէր խորշում խոսել նույնիսկ իր կողմից քրիստոնեութիւն ընդունելու մասին²:

Երբեմն Շահն իր խոսքը գործի էր վերածում. հայտնի է Շահ-Աբբաս Ա-ի հրամանն այն մասին, որ մահմեդականութիւն ընդունած այն քրիստոնյաներին, որոնք կցանկանան նորից քրիստոնեութիւն ընդունել, արգելք չլինեն³:

Բայց Շահ-Աբբասը ոչ միշտ էր կոմպրոմիսի դիմում:

Երբ 1601—1602 թթ. Իսպանիայի թագավոր Ֆիլիպ 3-րդի հրամանով Անտոնիո դե Գուվեան Շահին առաջարկում է, որ վերջինս հրամայի հայոց կաթողիկոսին՝ հնազանդվելու Պապին, Շահը պատասխանում է. «Գիտեք, որ իմ երկրում ամեն ինչ ալատ է... ես չեմ կարող հայոց կաթողիկոսին ստիպել...»⁴:

Բայց կաթոլիկ քարոզիչները չեն նվազեցնում իրենց ջանքերը: 1607 թ. Իրանի կառավարութիւնը նորից է առաջարկ ստանում (Լրկու կաթոլիկ կրոնավորի միջոցով) Զուղայի հայությանը ստիպելու՝ հնազանդվել Հռոմին: Շահն այս անգամ որոշում է դրական պատասխան տալ, հիշելով, ի հարկե, իր ականկալութիւնները:

¹ Շահ-Աբբաս Ա-ի մի շարք հրամանները եվրոպական կաթոլիկական տարբեր միաբանութիւններին տրված արտոնութիւնների վերաբերյալ ամփոփված են Նեապոլի Ազգային գրադարանում գտնվող «Շահ-Աբբաս Ա-ի շրջանի վերաբերյալ նամակներ և փաստաթղթեր» ժողովածուի մեջ:

² فلسفی ، زندگانی ج ۳ ص ۷۴ ، ۷۶

³ Զ. Ս ա ռ կ ա վ ա գ, Պատմութիւն, հ. 1, էջ 21:

⁴ فلسفی ، زندگانی ج ۳ ص ۷۸

Սակայն շուտով ամեն ինչ փոխվում է: Ինչպես հաղորդում է Կուվեհան, մի քանի օր հետո, երբ լուր է հասնում, որ Գերմանիայի կայսր Ռուդոլֆ 2-րդը Օսմանյան սուլթանի հետ դաշն է կնքել¹, Շահ-Աբրահամը վերոհիշյալ կաթոլիկների վրա խիստ զայրանում է և ասում. «Երբ քրիստոնյա թաղավորներն իրենց խոստումներից հրաժարվում են և թշնամու հետ դաշն են կնքում, դուք ուզում եք իմ երկրում եկեղեցիներ ունենալ, հայերին ձեզ ենթարկել և բարձրաձայն կոչնակ զարկել: Հանցանքն իմն է, որ ձեր զանգերը չեմ ջարդում եկեղեցիները չեմ քանդում ու ձեզ իմ հողից չեմ վռնդում²»:

Այսուհանդերձ, Շահ-Աբրահամը զրավոր պայման էր կնքել կաթոլիկների հետ, որ նա Օսմանյան Թուրքիայից գրավելիք յուրաքանչյուր քաղաքում մի եկեղեցի կկառուցի, եթե Իսպանիայի թագավորն իր աված խոստումներին հավատարիմ մնա, այսինքն Օսմանյան սուլթանի զեմ սլատերադմի մեջ մտնի և Իրանին հրետանի ու զինվորական մասնագետներ տրամադրի, այդ դեպքում ինքն էլ կթուլյաբի, որ քրիստոնյա քարոզիչները ողջ Իրանում քրիստոնեության տարածմամբ զբաղվեն³:

Այսպիսով տեսնում ենք, թե քաղաքական ու տնտեսական ինչպիսի նկրտումներ կային Շահ-Աբրահամ-ի «քրիստոնեասիրության» ետևում:

Իհարկե, շատերն փին հասկանում Շահ-Աբրահամին: Սակայն դա չի խանդարել, որ Աբրահամ-ն նվիրված քրիստոնեասեր թագավորի համբավ ձևոք բերի, քանի որ դրան նպաստել են շատ հանդամանքներ նույն, Շահ-Աբրահամը հաջող կերպով ձևացել է և գրանուլ շատերին մոլորության մեջ գցել: Բացի դրանից, նա մեծ գործ է կատարել Իրանի բարգավաճման համար և արժանացել ընդհանուրի դրվատանքին: Բիշ դեր չի խաղացել նաև այն, որ Իրանում քրիստոնյաների վիճակը հարևան Թուրքիայի հետ համեմատած տանելի էր և Թուրքիայից հալածված շատ քրիստոնյաների փ Շահ-Աբրահամն ապաստան տվել⁴: Այնուհետև Աբրահամ-ից հետո, հատկապես Սեֆյան վերջին թագավորների օրոք ֆանատիկ կրոնամոլությունը և քրիստոնյաների բացահայտ հալածումը հետադադրվեց կոնտրաստ են ստեղծում և նպաստում Աբրահամ-ի քրիստոնեասիր-

¹ Տե՛ս Սիտվատորոկի դաշնագիրը. А. Д. Новичев, История Турции, I. М., 1963, стр. 140.

² فلسفی، زندگانی ج ۳ ص ۸۴

³ Նույն տեղում, էջ 73:

⁴ Դավրի ժեգի, էջ 15:

րութիւն մասին կարծիքների տարածմանը¹։ Քրիստոնեասերի իր համբավի տարածմամբ զբաղվում էր և ինքը՝ Շահ-Աբբասը, ծրար-տրված շրջելով գաղթականների մեջ և քարոզելով, թե Շահը քաղցր աչքով է նայում քրիստոնյաներին²։ Թեև այս պրոպագանդան միշտ չէ, որ տվել է ցանկալի արդյունք, այնուամենայնիվ որոշ նշանա-կություն ունեցել է։

Վերջապես Շահ-Աբբաս Ա-ն քրիստոնեասեր և իդեալական թա-գավոր էր հայ խոջայության, խոշոր դրամատիկների և վաճառական-ների մեծ մասի համար, որոնցից շատերը միլիոնատերեր էին³։ Բնո-րոշ է այս տեսակետից հայ նշանավոր խոջա-Մուրադի հայտարա-րությունը, թե միայն աստծուն է հայտնի որն է կրոններից լավա-գույնը, բայց մի բան պարզ է, որ աշխարհը չի տեսել ավելի առա-քինի թագավոր, քան Մահմեդի կրոնը գավառող Շահ-Աբբասը⁴։

Ակադեմիկոս Ա. Հովհաննիսյանի բնորոշմամբ՝ «Հայաստանի ավերողը նրանց (խոջաների—լ. 'Խ.) աչքում դառնում էր նրա վե-րականուցողը։ Դավրիժեցին զուր չէր հարկ համարում մանրամաս-նորեն հերքել Շահ-Աբբասի քրիստոնեասիրության, աշխարհաշի-նության ու խաղաղասիրության մասին տարածված գրույցները»⁵։

Իրոք, Դավրիժեցուն էր վիճակված ամենամանրամասն ու հա-վաստի տեղեկություններով բացահայտելու արևելյան այդ բռնա-կալի՝ քրիստոնյաներին տված կրոնական ազատության էությունը, ցույց տալով միաժամանակ այդ քաղաքականության աղետաբեր հետևանքները հայ ժողովրդի հսկայական զանգվածների մայր հայ-րենիքից կտրվելու և տարաշխարհիկ տառապանքների ենթարկվե-լու մեջ։

Ավելի մոտ կանգնած լինելով ժողովրդին, նրա առօրյային, ա-զատ լինելով թագավորին գովաբանելու պարտականությունից, Դավրիժեցին տվել է XVII դարի իրականության ճշմարտացի նկա-րագիրը։ Լինելով հոգևորական, նա ավելի լավ էր ըմբռնում հայոց

¹ Նույնիսկ Դավրիժեցին, ցավով արտահայտվելով Աբրահա Ա-ից հետո հայերը վիճակի մասին, համեմատում է Աբրահա Ա-ի ժամանակի հետ և ասում. «Թագա-ւորն Շահաբաս (Ա—Լ. Դ.)... թեպէտ սուտ և սնոտի և ոչ ճշմարտութեամբ սա-կայն սէր ցուցանէր» (էջ 68)։

² Դավրիժեցի, էջ 199։

³ Դավրիժեցի, էջ 338—339։

⁴ Տե՛ս Ա. Հովհաննիսյան, Դավադներ հայ ազատագրական մտքի պատ-մության, գիրք 2-րդ, Երևան, 1959, էջ 108։

⁵ Նույն տեղում, էջ 104։

կեղեցու և հայ հասանքի դեմ դրսևորվող կրոնական հալածանքների ընդդեմ: Բացի այդ, իր իսկ վկայությամբ, պատմիչը չի բավարարվել միայն յսած տեղեկություններով, այլ ստուգել է դրանք դրավոր աղբյուրների՝ ձևագիր մատյանների, հիշատակարանների, կոնդակների և այլ սկզբնաղբյուրների միջոցով և ապա միայն գրել:¹ Պատահական չէ, որ Դավրիժեցու տվյալների հավաստիությունն ընդհանուր ճանաչում է գտել: «Անկախությունն իրանական կառավարական պաշտոնական տեսակետից...», — գրում է Ի. Պետրուշևիչը,² — թույլ է տալիս մեզ օղտվելու Ա. Դավրիժեցու տվյալներից՝ ստուղիսու համար պարսկական աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները»³: Իր դարաշրջանի ճշմարիտ արտացոլումը լինելով, Դավրիժեցու «Պատմությունը» մինչև օրս էլ նպաստում է վեր հանելու և ճիշտ լուսաբանելու պատմության որոշ հարցեր: Մերկացնելով թուրք կեղծարարների այն պնդումը, ըստ որի հայերը թուրքական դերիշխանության ներքո մինչև 1878 թ. իրենց շատ լավ էին յղում և հաշտ էին սպրում թուրքերի հետ, գերմանացի պրոֆ. Մարկվարտը գրում է. «Բավական է մի հայացք ձգել հայ վարդապետ Առաքել Դավրիժեցու պատմության վրա, գաղափար կազմելու համար, թե ինչ ձևով էին վարվում օսմանցիները հայերի և ընդհանրապես բրիտանյանների հետ, տակավին XVII դարում»⁴:

Չնայած որոշ կրոնական սահմանափակությանը, Դավրիժեցին հիանալի ըմբռնել է ժամանակի ոգին և Շահ-Աբբասի քաղաքականությունն ու նպատակները: Մ. Աբեղյանի արտահայտությամբ՝ «...կարծես մի քաղաքադետ և հոգեբան լինի...»⁵:

Ա. Դավրիժեցու «Պատմությունը» հնարավորություն է տալիս տեսնելու Շահ-Աբրահամ Ա-ի քրիստոնեասիրության հակառակ երեսը:

«Պատմության» մեջ կարմիր թելի պես առկա է այն փաստը, որ «քրիստոնեասեր» Շահ-Աբբասը շարունակ հետամուտ է եղել քրիս-

¹ Դավրիժեցի, էջ 416, 417, 432—433, հակառակ այն կարծիքի, թե Դավրիժեցին իր ձեռքի տակ գրավոր աղբյուր չի ունեցել (տե՛ս «Առաքել Դավրիժեցի», «Այր» 1945, № 209):

² И. П. Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI, XIX вв., Л., 1949, стр. 49.

³ Prof. Dr J. Marquart, L'origine et la reconstitution de la nation armenienne. Traduction de Marie K. J. Barmadjian, Paris, 1919. Եիտվում է ըստ Ռ. Գ. Սահակյանի «Մարկվարտն արևմտահայերի գեներացիի մասին» (ՀՍՍՀ ԳԱ Տեղագրություն, հաս. գիտ. 1966, № 7, էջ 109):

⁴ Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գ. 2, Երևան, 1946, էջ 452:

սունյաններին մահմեդականացնելու¹։ Նրանց հետ շփվելիս Շահի յուրաքանչյուր քայլը վերջանում էր հավատուրացության առաջարկով։ Այսպես, 1608 թ. Սպահանում հաստատված զաղթականներին, որոնք ծայր աստիճանի չքավորության էին հասել և օգնություն էին խնդրում շահից, վերջինս խոստացավ օգնել և 400 թուման տրամադրեց նրանց։ Սակայն երեք տարի ժամկետ նշանակեց, որից հետո պարտքը պետք է վերադարձնեին, հակառակ դեպքում նրանք պետք է կա՛մ մահմեդականություն ընդունեին, կա՛մ իրենց ղավակներին հանձնեին թագավորին՝ իբրև ծառա. ըստ որում՝ «զգինս ուստեռաց շորս թուման ասաց, և զգինս դստերաց երեք թուման»²։ 1613 թ. Շահ-Աբբասը, ռոր անմոռաց ունի զյիշատակս չարեաց ի միտս իւր», պահանջեց այդ գումարը։ Սակայն տարագրյալները պատրաստ չէին վճարելու, քանի որ ստացած գումարով հազիվ էին կարողացել իրենց գոյությունը պահել։ Շահական իշխանությունների կողմից կրած անասելի տանջանքներից հետո, որոնց մանրամասն նկարագրությունը գտնում ենք Դավրիժեցու մոտ, հայերը որոշում են իրենց ղավակներին հանձնել Շահին։ Քնորոշ է, որ իրենց կրոնին հավատարիմ հայերը այլ որոշում չէին կարող կայացնել նման երկրնտրանքի դեպքում։ Սակայն Շահը հրաժարվեց այդ երեխաներից։ Դավրիժեցին նշում է, որ երկու պատճառ են ենթադրում, ըստ ոմանց, Շահը խղճաց ժողովրդին՝ տեսնելով նրա աղիոզորմ լացն ու կոծը երեխաների համար։ Բայց պատմիչն իրավացիորեն ավելի հավանական է համարում մյուս կարծիքը, ըստ որի, Շահը մտադրվեց մահմեդականացնել բոլորին և ոչ թե՛ միայն լրեխաներին։ Դա հաստատվում է նրա հետագա գործողություններով։

Ջարմանք ու հիացմունք է պատճառում հայ ժողովրդի ցուցարերած տոկունությունն ու դիմադրությունն ընդդեմ մահմեդականացման՝ ասիմիլյացիայի այդ պրակտիկ միջոցի, որն Աբրաս Ա-ի ներքին քաղաքականության մեջ գրավում էր գլխավոր տեղերից մեկը։

¹ Խոսքն առավելապես հայերի հոծ զանգվածների մասին է (իրանաբնակ րը-րիստոնյաների մեծամասնությունը հայեր էին)։ Ինչ վերաբերում է հայ խոջայությանը, մեծահարուստ վաճառականներին, ապա նրանց նկատմամբ կրոնական հարցում ես Շահ-Աբրասը զիջումներ էր անում և հաճախ ստիպված էր լինում զբա-աել իր կրոնական կրթերը։ Այդ մասին վկայում է և Շարդենը, որի հաղորդմամբ Շահը Ջուղայի հայ առևտրականներին մահմեդականացնելուց ետ կանգնեց, երբ նրանք հայտնեցին, որ այդ դեպքում Եվրոպայում գտնվող իրենց առևտրական ներկայացուցիչներն Իրան չեն վերադառնա և դրանով Իրանի առևտրին մեծ վնաս կհասնի։ *سياحتنامه شاردن* ' ج ۳ ص ۲۲۲ *Shu*

² Դավրիժեցի, էջ 150։

Շահի զինվորներին ի վերջո հաջողվեց կրոնափոխ անել տան-
ջանքներից կիսամեռ ու խեղանդամ դարձած սպահանցիների մեծ
մասին։ Սակայն դա միայն առերես էր, որովհետև նրանք իրենց
կրոնին շարունակում էին ծառայել նույնիսկ ավելի հաստատակա-
մորեն, քան առաջ՝ «վասի խղճմտանաց ուրացութեանցն»¹։

Այստեղ ականատես ենք նաև եվրոպացի միսիոներների գոր-
ծունեության մասին վկայող փաստի, որոնք, ինչպես ասվեց, ու-
միայն կաթոլիկություն ին քարոզում, այլև ամեն կերպ խոչընդո-
տում էին քրիստոնյաների մահմեդականացմանը։ Սպահանցիների
հետ կատարված վերոհիշյալ դեպքի ժամանակ հանդես է դալիս
«ոմն ևպիսկոպոս յաղգէն ֆռանկաց» և հայերին առաջարկում է իր
«զնությունը՝ անվերադարձ տալով նրանց 250 թուման (իհարկն,
ոչ խղճալու պատճառով, ինչպես կարծում է Դավրիժեցին)։ Ըստ
որում այդ ևպիսկոպոսը բավականին սերտ հարաբերությունների
մեջ էր Շահ-Արքայի հետ և սիրված նրա կողմից²։ Սակայն Շահը
չէր տանում, երբ հայերը եվրոպացիների հետ առնչություն էին
ունենում։ Ի դեպ, այդ հանդամանքը նասրուլա Ֆալսաֆին բացա-
տրում է նրանով, որ նման առնչությունը «այն հարգանքի ու հնա-
դանդության տեսակետից, որ իր անձի նկատմամբ պետք է ունե-
նային, պատշաճ չէր համարում»³։ Մինչդեռ բանն այնքան էլ անձ-
նական հարգանքի մեջ չէր։ Քաջ իմանալով, որ եվրոպացու այդ
«զնությունը կարող է ռեալ քայլ լինել՝ սպահանցիներին կաթոլի-
կության կողմը գրավելու գործում, Շահն շտապում է բռնությանը
կասեցնել այն. անզուսպ կատաղությանը նա հրամայում է մահ-
մեդականացնել բոլոր պարտապաններին, որից հետո նրանց տրված
գումարը ետ է վերադարձնում եպիսկոպոսին՝ վերջինիս պահան-
ջով⁴։

Այլ բան է, երբ Արքայն ինքը հարմար է գտնում լավ հարաբե-
րության մեջ լինել եվրոպացիների հետ. այդ իսկ նպատակով է, որ
նա աղատ է արձակում այն երկու պատրիկներին, որոնք Հռիփսի-
մեի տաճարից զողացել էին հայերի համար նվիրական մասունք-
ները և զաղտնի տարել Սպահան՝ այնտեղից Եվրոպա փոխադրելու
դիտավորությամբ⁵։

¹ Դավրիժեցի, էջ 148—162։

² Նույն տեղում, էջ 154։

³ ۱۸۸۰ قفسفی، زندگانی ۳۰۰۰۰۰ ج ۳ ص ۸۸

⁴ Դավրիժեցի, էջ 156—161։

⁵ Դավրիժեցի, էջ 178—191, տե՛ս նաև 2. Փափաղյան, Մատենա-
դարանի պարսկերեն հրովարտականքը (ՄՊԶ), պր. 2, վավերագիր 10, էջ 90։

Այստեղ ուշագրավ է և մի այլ երևույթ. այսպես ասած՝ պայ-
փարը մասունքների համար: Կարծեք մրցություն էր ստեղծվել Շահի
և եվրոպացիների միջև՝ հայերի ավանդական պաշտամունքը հա-
մարվող մասունքներին տիրելու: Եվ հասկանալի է. թե՛ Շահը և թե՛
եվրոպացիները, որոնցից յուրաքանչյուրին հրապուրում էին հա-
լերը՝ վերը նշված պատճառներով, լավ էին գիտակցում, որ դա
հայերին իրենց ենթարկելու շղթայի առաջին օղակներից մեկն էր:
Այնպես որ, հթե վերոհիշյալ պատրիկներին Շահը չպատժեց՝ նրանց
առերես շոյած լինելու համար, ապա նրանց խնդիրքը՝ իրենց տա-
լու այդ մասունքի մի մասը, մերժեց, ասելով. «դայս նշխարս՝ զոր
խնդրէք, Հայոց է, և որ իրաւունք վկայեն թէ զինչս նոցա առեսի
ձեզ տացա»:

Բայց բանն այն է, որ իր այս քայլը Շահը գրանցեց հայերին
սրած իր բարեգործությունների շարքը և չկորցնելով հարմար առի-
թը՝ մեկ անգամ ևս սիրաշահելու խոջայությանը, գրեց Սպահան՝
խոջա Սաֆարին, թե Քաղազս շնորհի երեսաց ձերոց և ըստ յօժա-
րութեանն սրտից ձերոց առի զնշխարս սբբոյն ձերոց ի ֆոտանկաց
և պարգևեցի ձեզ»³:

Դավրիժեցին վկայում է Աբբաս Ա-ի՝ քրիստոնյաներին մահ-
մեղականացնելու ու նրանց ճնշելու բազմադան ձևերի ու բազմաթիվ
ղեպքերի մասին, որոնցից երևում է, որ Շահը գիմել է շատ մի-

1 Հիշենք «Լուսավորչի աշի» և էջմիածնի քարերի պատմությունը:

2 Դավրիժեցի, էջ 192: Շահ-Աբբասը սովորաբար առիթ բաց չէր թող-
նում՝ իր երկիրը փոխադրելու քրիստոնյաների եկեղեցական սրբությունները, բու-
լի որ, բացի իրենց ունեցած կրոնական, բարոյական նշանակությունից, դրանք
իրենցից նաև նյութական հարստություն էին ներկայացնում: Այսպես, Աբբաս Ա-ն
Վրաստանից Սպահան՝ արքունի դանձարան փոխադրել տվեց Քիաշ և Եկիհ և աւե-
սարան և բուրվառ՝ և շուրջառ և զայլ անօթս և զսրբութիւնս, որք էին մեծածախր
և ծանրադինք և զանազան յօրինուածովք ակամբք և մարգարտովք յօրինեալք...
Այլև զանկար պատմուճան Քրիստոսի բնդ այլոց սրբութեանց անտի տարեալ են և
կա ի նոյն դանձարան յԱսպահան քաղաքի...» Տե՛ս Դավրիժեցի, 19
123—124, նաև ԲՊ՝ «سياحتنامه شاردن» ԲՊ՝

Դարձյալ ուշադրության կենտրոնում էին մասնավորապես հայ առևտրական-
ները. խոջա Նադարը, հորդորելով Շահին թույլ չտալ մասունքները փոխադրել Եվ-
րոպա, նրան հիշեցնում է, որ հակառակ զեպքում եվրոպայում առևտուր անող
ջուղայեցիները «հազիւ թէ դառնային... յայս աշխարհ»: Տե՛ս Դավրիժեցի,
էջ 191:

3 Դավրիժեցի, էջ 192: Պատմիչը գրում է, որ 1658 թ. Սպահանում խոջա-
Սաֆարի տանը տեսել է այդ մասունքները (Տե՛ս էջ 196):

Հոցնէրի սկսած յրիստոնեական քարոզներն արգելելուց, նրանց զրկելը ոչնչացնելուց, անհնադանդ հոգեւորականներին տուգանելուց՝ վերջացած յրիստոնեաների երեխաներին մահամեղական ուսուցման սլարտադրմամբ և մահամեղականութիւն ընդունողներին աւրտոնութիւններ շնորհելով:

Այսօրես, Շահ-Արբասը բազում պարսիկ մուլաներ ուղարկեց Փարիս և Բուրվառ գավառները, ռզի անդէն կացցեն և զօրէնս Մահ-մետի ուսուսցնէ Հայոցս: Ի՞նչ ամեն օր նրանք ստիպում էին ժողովրդին զնալ մզկիթ, իսկ Լրեխաներին պարսկերեն էին սովորեցնուս²:

Սակայն դա հիշողությամբ չէր հաշողվում պարսիկ մոլլաներին: Ժողովուրդը համառորեն դիմադրում էր և ի վերջո մի քանի մոլլայի սպանեց, իսկ մյուսներին փախուստի մատենեց: Բայց դրա հետևանքով հրկու սարի շարունակ այդ շրջանների քրիստոնյաները հայածանքի էին ևնթարկվում պարսից իշխանությունների կողմից³:

Դավրիժեցու բերած փաստերը բաղմիցս վկայում են, որ ժողովուրդն ռա ամենայնի դիմադրել է իրեն բռնի կերպով կրոնա-յիոխ անողներին, նույնիսկ զտնվում էին առանձին ուժեղ անձնա-վորություններ, որոնք իրենց վրա էին վերցնում հայրենակիցներին մահմեդականացումից փրկելու գործը։ Վայոց ձորի (Եղեգնաձոր) և՛րփա գյուղից Գրիգոր անունով մի քրիստոնյա, որը հետագայում հաստատվել էր Փարիս գավառի ներքին խոյկկան գյուղում, շըր-յում և՛ր իրենց գավառի բոլոր գյուղերը՝ քաջալերելով ու հորդորելով ժողովրդին՝ անևրեր մնալ։ Եվ դառնալով «գլուխ և առաջնորդ նո-ցա», ղանաղան միջոցներով, կաշառելով իշխաններին⁴, որպեսզի նրանք բարեխոսեն Շահի առաջ, բաղմաթիվ անգամներ արդա (խնդրագիր) գրելով հասավ այն բանին, որ Շահից գրավոր թույլ-տվություն վերցրեց (սնոմոս թագաւորական կնիքով), որպեսզի

¹ *St. u. T. u. d. p. t. d. g. t.*, 169—170, 283, 218, 362 *u. w. u. u.*

مستند : تاریخ عالم آراء ج ۲ ص ۹۶ . ۱۸۶۸ هجری قمری

3 նույն տեղում:

4 ի դեպ, կաշառքը մա՛մեղականացումից փրկվելու միջոցներից մեկն էր, ժողովուրդը զրկանքներ կրելով որոշ գումար էր հայթայթում ու դրանով կաշա-
ռում շա՛ի զորականներին, որոնք ժամանակավորապես դադարեցնում էին հետա-
պնդումը։ Տե՛ս՝ 'Ի ս վ ր ի ժ ե ճ ի, էջ 169, 157, 151 և այլն։

Փարիսի և Բուրվառի գավառներում քրիստոնյաները «համարձակ պաշտեսցեն զքրիստոնեութեան հաւատն իւրեանց»¹։

Սակայն գա էժան շնտեց քրիստոնյաներին. հազար թուման տուգանք—ահա վճարը. և այն դանձելու համար ուղարկվեց զորականների մի մեծ խումբ՝ խոսրով սուլթանի գլխավորությամբ։ Ենվ ողորմելի քրիստոնեայքն վասն քրիստոնեական հաւատոցն, զայս հազար թումանս... դամենայն վճարեալ հատուցին և եղեն չքաւորք՝ և աղքատ կարի յոյժ...»²։

Իսկ Գրիգորին, ի վերջո, զրպարտելով մի մահմեդականի սպանության մեջ, որին «ինքեանք (պարսիկները—Վ. Գ.) սպանին և բերեալ ի ծածուկ արկին յանդն Գրիգորին», մահվան դատապարտեցին³։

Կրոնափոխությանը գիմագրելիս հաճախ իրեն պագնել էր տալիս ժողովրդի անկազմակերպվածութիւնը, չնայած նրա նվիրվածությանն իր կրոնին։ Փահրան գյուղի տանուտեր Նուրիջանն իր համագյուղացիներին կոչ արեց. «եկայք զինուորեսցուք ե միաբանութեամբ զդէմ կացեալ պատերազմեսցուք ընդ այլ ազգի թլպատողացն, ե մի թողուցուք մտանել ի գիւղս մերս»⁴։

Սակայն գյուղացիները միաբանութիւն չդրսևորեցին և Լերկյուղած ցրվեցին լեռները։ Հետաքրքիր են միայնակ պայքարի օրինակները. հիշյալ Նուրիջանն «ինքն միայն ածեալ զիւրեալ սուսեր, և առեալ նետ և աղեղն» սկսել է նևտահարել զորականներին և ետ է դարձրել նրանց։ Իհարկե, դրա համար նա շարաշար պատժվել է⁵։

Քրիստոնյաների դեմ գործադրվող բռնության և այն մասին, որ հավատափոխութիւնը հեշտ ու հանգիստ չէր հաջողվում Շահի իշխանությանը, պերճախոս վկայում է հենց այն փասաը, որ հավատափոխության գործն իրականացվում էր միայն «զորականներին» օգնությամբ։

Այդ զորականներն էլ հրաման են ոտանում շահից, շըրքել յամենայն գիւղօրայս և ըմբռնել դամենայն Լերիցունս և սպառնալևօք յահացուցանել զնոսա և առնուլ ուխտ և պայման ի բերանոդ նւղա.

¹ Դավրիժեցի, էջ 169։

² Նույն տեղում, էջ 170։

³ Նույն տեղում։

⁴ Նույն տեղում, էջ 166։

⁵ Նույն տեղում, էջ 166—167։

զի մի տրահեսցեն զդիրս ինչ ի գրեանց իւրեանց»¹։ Հայերի գրական արժեքների ոչնչացումը ևս պետք է նպաստեր ասիմիլացիայի ընդհանուր գործին։

Քրիստոնյաներին մահմեդականացման մղելու միջոց էր նաև նրանցից գանձվող գլխահարկը (أجـ — «ջիդյե»), որը տարիների ընթացքում նրա վրա բարգվծող վերադրով ու տոկոսներով (نفـاوت و قـرـ — «թաֆաւութ» և «ֆար») բավականի խոշոր գումար էր կադմում և նշանակալից տեղ էր գրավում պետական ֆինանսների մեջ²։

Մյուս կողմից, համաձայն շիաների իմամ Ջաֆարի օրենքի, մահմեդականություն ընդունածներն իրավունք ունեին իրենց քրիստոնյա աղգականների ունեցվածքն ամբողջապես գրավելու և նրանց յրկելու ժառանգության իրավունքից³։

Ինչպես տեսնում ենք, շարիաթն ուներ մուսուլմանների համար տնտեսական բավականի շահավետ սկզբունքներ՝ քրիստոնյայից գլխահարկ էր վերցնում, իսկ մահմեդականություն ընդունողին վարձատրում էր դարձյալ քրիստոնյայի գրպանից։

Դավրիժեցին, որպես ականատես, բաղմիցս վկայում է այդ հրեշավոր օրենքների գործադրման մասին, որոնք մեծ հարված էին հասցնում քրիստոնյաների տնտեսական վիճակին։ «Եվ այսպէս զրկեալ զողորմելի քրիստոնեայս,— պատմում է Դավրիժեցին,— յափշտակեալ զամենայն ինչս և տան, (դատավորները—լ. Դ.) ուրացողացն այնոցիկ»։ Եվ այնուհետև՝ «...Յափշտակեցին զժառանգութիւնս քրիստոնէից և ետուն ուրացողացն, զօր մերով աչօք տեսար»⁴։

Սգտվելով իրենց արտոնություններից և թիկունքում ունենալով մահմեդականների համագործակցությունը, ուրացողները (թեև դրանց թիվը մեծ չէր) գնալով զառնում էին ավելի ու ավելի վտանգավոր կեղեքիչներ քրիստոնյա բնակչության համար⁵։

Այս բոլորին հաճախ լրացնում էին քրիստոնյաներից աւօրինաբար գանձվող, բայց հետո «օրինականացվող» գումարները՝ մեծ

¹ Դավրիժեցի, էջ 167։

² Հ. Փափագյան, Սեֆյան Իրանի ասիմիլատորական քաղաքականության հարցի շուրջը («Բանբեր Մատենադարանի», 1956, № 3, էջ 87)։

³ Տե՛ս Շեյխ-ու-Իսլամի 1621—1622 թթ. Ֆաթվան Զիմմի ուսյաթների մուսուլման ժառանգներին տրվող առանձնաշնորհումների մասին (ՄՊՀ, պր. 2, վավերագիր 16, էջ 101)։

⁴ Դավրիժեցի, էջ 67—68։

⁵ Նույն տեղում, էջ 67, 134 և այլն։

մասամբ տուգանքների ձևով: Վերջին փաստի վառ ապացույցն է տարեկան հարյուր թուման մուղագայի¹ զանձումը Մելիքսեթ կաթողիկոսից², որը հետագայում բարդվեց էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռի վրա և տարեցտարի ավելանալով հասավ 600 թումանի: Քեյ ասիս եղև բեռն ծանր,—կարդում ենք Դավրիժեցու մոտ,— և լուծ տաժանելի և անուր անխղելի ի վերայ սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի ի զուր և ի տարապարտուց և ամենայն աղին Հայկայ սուգ անմխիթար և տրտմութիւն անփարատելի և կեղեցականաց և աշխարհականաց³: Ոչ ոք հանձն չէր առնում էջմիածնի կաթողիկոսությունը այդ ծանր պարտքից երկյուղած: Միայն Շահ-Աբբասի մահից հետո, շահ Սեֆիի օրոք էջմիածինն աղատվեց այդ «փիշքաշից»⁴:

Չնայած քրիստոնյաներից զանձվող գլխահարկին և մահմեդականացածների բոլոր արտոնություններին, հայ գաղթականությունն իրանում ամեն կերպ պայքարում էր ընդդեմ կրոնափոխության:

1 Դուֆա (արար.)—նշ. կտրված, որոշված:

2 Շահ-Աբբասը Մելքիոթին տուգանել էր 300 թուման (ներառեք անցանքի համար, որոնցից հիմնականը Շահի հրամանին շանսալն էր. տե՛ս Դավրիժեցի. էջ 218): Երկար դեգերումներից հետո Մելքիսեթը պարտավորություն է դրում, որ 300 թուման կտա երեք տարվա ընթացքում, որովհետև մեկ տարում ի վիճակի չէ տալու: Դրանով նա աղատ է արձակվում և Շահից ստանում օրինական կաթողիկոսության իրավունք: Սակայն, ինչպես նշում է Դավրիժեցին, «ի բուն մատեան արքունական դիւանի ոչ ըստ օրինակին էր գրեալ՝ որպէս էր ձեռագիր կաթողիկոսին, թէ երեք հարիւր թուման տամ և ոչ այլ ինչ ավելի. այլ գրեալ էր շահն թէ, Մելիքսեթ կաթողիկոսն խնդրեաց գէջմիածնի կաթուղիկոսութիւնն, և խոստացաւ ի տարին հարիւր թուման մուղաղայ տալ ի դիւան թագաւորին, վասն որոյ և մեք շնորհեցաք նմա զիշխանութիւն կաթողիկոսութեան, զի նա վարեաց»: (տե՛ս էջ 221): Իրոք, այդ է վկայում Աբբաս Ա-ի մեզ հասած 1617 թ. հրովարտակր, որով հաստատվում է Մելքիսեթ կաթողիկոսի կաթողիկոսական իրավունքները, միաժամանակ շեշտելով, որ նա հանձն է առել ամեն տարի 100 թուման որպես փշշքաշ կանոնավոր կերպով վճարել պետական զանձարանին (տե՛ս ՄՊԶ, պր. 2, վավերագիր 12, էջ 93):

Վերոհիշյալ փոփոխության պատճառով այդ տուգանքի չափը շփոթություն է առաջացրել ուսումնասիրողների մոտ: Օրինակ, Մ. Օրմանյանն այդ պարտքը համարում է 300 թուման, վերապահությամբ նշելով, թե՛ ոմանք կրսեն 100 թուման 3 տարվա համար (տե՛ս Մ. Օրմանյան, «Աղգապատում», մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 2338):

3 Դավրիժեցի, էջ 221—222:

4 Տե՛ս Սեֆյան Շահ-Սաֆիի 1629 թ. հրովարտակր՝ էջմիածինը տարեկան 100 թուման փշշքաշի պարտավորությունից ազատելու մասին (ՄՊԶ, պր. 2, էջ 104, վավերագիր 18):

աուրելիով սուղ պայմաններում և զոհարերելով ամեն ինչ այդ պարարում: Այդ է պատճառը, որ, ինչպես վկայում են աղբյուրները. չնայած դաժան հալածանքներին, հայերի կողմից մահմեդականության ընդունելու դեպքերը շատ չեն, այն էլ՝ առերես, մեծ մասամբ մահվան սպառնալիքի տակ, իսկ ավելի շատ ունենոր դասի ներկայացուցիչների կողմից՝ շահագրգիռական կամ ժառանգության տիրանալու նպատակով: Այդ մասին Տավերնյեն գրում է. «Հայերն իրենց կրոնի նկատմամբ այնքան մոլեռանդ ու հավատարիմ են, որ նրանց մոտ այլ կրոնի մասին խոսել չի լինի և եթե երբեմն որևէ մեկը նրանցից կրոնափոխ լինի, գա անշուշտ շահի (օղաի) համար է»¹:

Հավաափոխության գործին նսլաստելու համար, որպես կանոն, Շահ-Աբբասը բրիստոնեությունն ուրացողներին ներում էր խոստանում, եթե հանցավոր էին և կամ պարտք ունեին: Սպանության մեջ մեղադրվող Գրիգորին դատարանում առաջարկում են՝ «կամ ուրասցի կամ սպանցի»²: Պարտապան բրիստոնյաներին Շահը բազմիցս հորդորում էր. «Եթե դառնայք յօրէնս մեր յոյժ բարութ առնէք, դի զոր ինչ և պարտիք զայն ամենայն շնորհեմ և ի վերայ այնր բաղում և այլ ևս սլարդևս և դժիրս բաշխեմ ձեզ: Ապա թէ ոչ դառնայք, մատնեմ զձեզ ի տանջանս անդերծանելի...»³: Ավելին. նա խոստանում էր դրամ տալ, նրանց ապրուստը հոգալ, նույնիսկ Բարձր պաշտոններ տալ. «Ուրացի՛ր զհաւատն բրիստոնեութեան ձերոյ, և լեր օրինօքն մերովք...», — հրամայում է Շահը իբրև մեղավոր բրաժնծ արված Անդրեաս քահանային, — եւ ևս տաց քեզ պատիւ և մեծութիւնս, և թէ ոչ հաւանիս, շանց և գազանաց առաջի արկանեմ զքեզ»⁴:

Այսպիսով, Շահն ամեն բայլափոխում առևտուր էր անում բրիստոնյաների հետ՝ մահմեդականությունը նրանց պատվաստելու համար: Փարիս և Բուրվառ գավառների բնակչությանը բռնի դավանափոխ անելուց հետո շահի զորականները հրաման են ստանում՝ այդ շրջանի հոգևորականներին իբրև պարգև տալ 40 ոչխար: Շահի հրամանը կատարվում է: Ահա թե ինչպես է բացատրում Դավրիժեցին թագավորի այդ բայլը. «Շահն զայս ոչխարքս վասն այնր ետ ևրիցանցն, զի ոմանք յերիցանցն ագահեալ յինչսն հեշտասցեն

1 فلسفی، زندگانی، ...، ج ۲، ص ۳۳۸

2 Դավրիժեցի, էջ 170:

3 նույն տեղում, էջ 153, 156, 158 և այլն:

4 նույն տեղում, էջ 358:

այնու տրօք, և մի գրգռեցցեն զժողովուրդս իւրեանց դառնալ ի տաճկութենէ և ոմանք, որք կերեալ և վատնեալ իցեն, յերկիւղէ վճարելուն կացցեն ի տաճկութեան»¹:

Սակայն Շահը միշտ չէ, որ կատարում էր իր տված խոստումները, քանի որ վերջիններս հաճախ մեծ գումարների էին հասնում: Երբ Ֆարահաբադում ապրող վրացիները Շահին տեղեկացրին իրենց չքավորության: և տիրող սովի մասին, Շահն ինչպես միշտ, այս անգամ էլ առաջարկեց նրանց մահմեդականություն ընդունել, խոստանալով լիովին ապահովել նրանց ապրուստը: Սովից սարսափած վրացիները ստիպված դավանափոխ են լինում. սակայն «շահն ոչ ետ նոցա զինչս յուրվս ըստ իւրում խոստմանն՝ այլ ստեաց, քանզի խաբեաց զնոսա»². և յուրաքանչյուրին տալով միայն մեկ դահեկան, արձակեց իրենց տները: Ի դեպ, նշենք, որ շնայած Արբաս Ա-ին վերագրվող «առատաձեռն» տիտղոսին, Դավրիժեցին հաճախ է անդրադառնում նրա ժլատությունը, ազահությունը ցույց տվող փաստերի: Ամեն կերպ շահույթ կորցնելու, իր գանձարանը հարբստացնելու Արբաս Ա-ի ձգտումն իրեն ղգացնել է տվել յուրաքանչյուր քայլափոխում: Դա գաղտնիք չի մնացել և նրա պալատականներից: Երբ Մովսես վարդապետը 1628 թ. դալով Ղաղվին (որտեղ գտնվում էր այդ ժամանակ Շահ-Արբասը), թախանձում է Շահի պալատականներին բարեխոսել Շահի առաջ՝ էջմիածինն սղատելու հարյուր թուման պարտավորությունից, նրանք տոտասխանում են. «թագաւորս յոյժ արծաթասեր և ազահ է, և յայդքան շահեաց արծաթոյ ոչ զանց առնէ»³:

Եվ պատահական չէ, որ երբ Շահ-Արբասը կանգնած էր լինում երկրնտրանքի առաջ՝ թե ինչ ձևով պատժի քրիստոնյային, նա չէր մոռանում արծաթի և տուգանքի մասին: Դա ակնհայտ է Մովսես և Պողոս վարդապետներին պատժելու նպատակով Շահի կայացրած վճռից. «Թէ սպանտնեմ արս երկուս՝ սակաւ լինի վնաս քրիստոնէից և (սակավ) օգուտ մեղ, այլ առից զյուրով (շատ) տուգանս արծաթոյ ի նոցանէ, որով լինի ավելի օգուտ մեզ և վնաս նոցա»⁴, ի դեպ Դավրիժեցու վկայությամբ, Պողոս վարդապետին հակառակորդներն այնքան հալածեցին, մինչև նրանից դրույթուն վերցրին,

¹ Նույն տեղում, էջ 167.
² Նույն տեղում, էջ 133.
³ Նույն տեղում, էջ 308.
⁴ Նույն տեղում, էջ 362.

որով նա հրաժարվում էր բարոյելու նրանց դատավիճիուն այսպիսին
լր. Եթէ՛ այսուհետեւ քարոզես, լինիցիս թշնամի թաղաւորին»¹։ Պո-
ղոս վարդապետը սահմանափակ չէր դնում անապատ և մեռավ 1620 թ.։

Քրիստոնյաներին մահմեդականացնելու դործում Աբբաս Ա-ին
շատ թեւ քիչ հաջողութիւն էր բերում այն պրակտիկան, երբ ստի-
պում էր կրօնափոխ լինել մասսայի մեջ հեղինակութիւն վայելող
անձանց կամ թեկուզ միայն լուր էր տարածում այդ մասին։ Այս-
պէս, Վահագն Վանին, թէ Ղարապաշ մելիքն տաճկացաւ², որից
հետո ժողովրդին ճկելն ավելի հեշտ էր։

Մահմեդականութիւն շրջադարձում համար ահաւոր տանջանք-
ներ է Լևոնի վրայ թաղաւոր Թեյմուրազի մայրը՝ Մարիամը³,
այն բանից հետո, երբ Շահն իմացել է, որ իր մոտ դերվաժ վրաց
մեծադպի շատ կանայք կրօնափոխ չեն լինում այն պատճառով, որ
դեղորմալը (թաղաւորի մայրը) հավատարիմ է իր կրօնին։ «...Կամ
դարձուցէ... Եթէնս Մահմետի, և կամ շարաշար մահումբ կո-
րուսցի» — Եղի է Շահի հրամանը։ Զոհմանալով դադանային խոշ-
տանդումներին, Մարիամը մահացել է։ Դա տեղի է ունեցել
1625 թ.⁴։

Այս և ուրիշ շատ դեպքեր, որ նկարագրում է Դավրիժեցին,
ցույց են տալիս, որ Շահ-Աբբասն իր դաժանութիւնից ու կրօնա-
մոլութիւնից բաժին է տվել և վրացիներին, որոնք ևս մեծապէս
տուժել են ու դրկանքներ կրել, հակառակ Բեկ Բայաթ Օրուջի (Իրա-
նի Դոն Ժուան) այն պնդմանը, թե Իրանի Շահը վրացիներին եր-
բէք չէր նեղում⁵։

Կրօնափոխութիւնից խուսափելով, քրիստոնյաները հաճախ
էին թողնում իրենց տուն ու տեղը, հեռանում լեռները կամ հեռա-
վոր դավառներ, փոխում իրենց անունը և կերպարանքը և «...բա-
զում աւուրս քաղցեալ և սովալլուկ լեալ թափառական շրջէին ի լե-
րինս, և ոչ կարէին ի շէնս մտանել՝ կամ ումեք երևել, վասն ահի
թաղաւորին և թլպատողաց»⁶։

¹ Նույն տեղում, էջ 283։

² Նույն տեղում, էջ 157։

³ Վրաց աղբյուրներում՝ Քեթևան։

⁴ Դավրիժեցի, էջ 143—147։

⁵ «حيات اوروج بيگ، دون جوان ايرانی، ترجمه مسعود رجب نيا» Sb' ۷۳ تهران ۱۳۳۸، ص ۷۳

⁶ Դավրիժեցի, էջ 165—166։

Հաճախ Շահի «ուշադրությանն» էին արժանանում քրիստոնյաների խրեխանհոր, որոնց տանում էին և դարձնում «թագավորական ծառա»։ Այդ էր պատճառը, որ Ագուլիս գյուղի բնակիչները, սլատրաստվելով դիմավորել Շահ-Արքասին, որն Ադուլիս պետք է մտնե՝ Երևանի բերդի շուրջ տեղի ունեցած մարտերից հետո, իրենց խրեխանների գլուխները սափրում ևն, «որպէս ղի մի վայելչագեղ և րևեսցին մանկունքն յաշս նորա և հաճեալ ի նոսա առցէ ի նոցանէ»¹։ Շահը նկատում էր և հրամայում գտնել և սպանել նախաձեռնողին։ Իր աշակերտների ծնողներին փրկելու համար «հանցանքն» իր վրա է վերցնում Ագուլիսի դպրապետ Անդրեասը, որի նահատակության պատմությունը ցնցում է իր ողբերգությամբ²։ Անդրեասին նույնպես առաջարկում են մահմեդականություն ընդունել և փրկվել։ Բայց նա մերժում է... և պատմությունն արձանագրում է ևս մի տանջալի նահատակություն. նահատակություն, որոնցով լի է Դավրիժեցու Պատմությունը, որոնք, Մ. Աբեղյանի խոսքերով ասած՝ «մի տեսակ հավելված են Առաքելի Պատմության, և կարևոր հավելված՝ ժամանակի փոփոխությանը լավ ըմբռնելու համար»³։

Անհերքելի է Շահ-Արքաս Ա-ի դաժանությունը քրիստոնյաների նկատմամբ։ Նրա մասին են ասված Լեոյի հետևյալ խոսքերը. «Արևելյան այն թագավորները, որոնք ժողովրդականություն են ստացել իրենց մեծագործություններով, ունին և մի բնորոշ հատկություն—անգթություն գերազանց չափերով»⁴։ Դավրիժեցու պատմություններով, որոնք ականատեսների հաղորդումներ են, «գթառատ» Արքաս Ա-ն պատկերանում է մեղ որպես անագործյն բռնակալ, որն իր շահից այն կողմ ոչինչ չէր ճանաչում։ Նա կարող էր ցասումով բռնված կացնահար անել մահմեդականանալու առաջարկը մերժող հայ հոգևորականի գլուխը կամ հրամայել, որ քրիստոնյա զոհի գլխին դնեն պղնձե շիկացած սաղավարտը, պատռել կենդանի մարդու որովայնը, անդամահատել ու խեղել քրիստոնյաներին և կամ անհնազանդ կաթողիկոսին ստիպել սեփական միսն ուտել⁵։

Անպատմելի են Արքաս Ա-ի պատճառած տանջանքներն ու զրկանքները քրիստոնյաներին՝ նրանց մահմեդականություն ընդու-

¹ Նույն տեղում, էջ 357։

² Նույն տեղում, էջ 354—363։

³ Մ. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, հ. 2, էջ 449։

⁴ Լեո, Հայոց պատմություն, հ. 3, Երևան, 1946, էջ 229։

⁵ Դավրիժեցի, էջ 146, 165, 208, 360։

նկուց հրաժարվելու համար: Դրանք ոչ միայն չեն խոսում Շահ-Աբրահիմի դժառնությունների և քրիստոնեապետության մասին եղած կարծիքների օգտին, այլև ցույց են տալիս այն մոլեգին կիրքը, որով նա ջանացել է իր երկրի քրիստոնյաներին վերջնական ասիմիլյացիայի ենթարկել՝ նրանց հավատափոխ անելու ճանապարհով:

Այս լուրերից հետո կրկին հիշենք Իսթանդար Մոնշուն, որն Աբրահիմի մահմեդականություն ընդունելու «հրավերը» բացատրում է Շահի այն մեծ հոգատարությամբ ու ջանքերով, որոնցով իբր նա ուղում էր տալու նրանց հարևան երկրների ոտնձգություններին, որպեսզի «նրանց վերջը բարի լիներ»¹:

Արտառոց է նաև Մոնշու նկարագրությունը, թե ինչպես էին հայերն իբրև մեծ ուրախությամբ ու գոհունակությամբ ընդունում մահմեդականությունը, նույնիսկ աշխատում էին մեկը մյուսից առաջ անցնել ընդունելու շահի հրավերը²:

Այսպիսի կարծիքների ու իրականության հակադրությունը և Աբրահիմի՝ քրիստոնյաների նկատմամբ վարած քաղաքականությունը ինչպես հայելու մեջ անդրադարձել են Դավրիժեցու հետևյալ արտահայտիչ խոսքերի մեջ. «Արդ, որք գովեն զայս Շահս, թէ քրիստոնէասէր և աշխարհաշէն և խաղաղարար թագաւոր էր, այս է նորա քրիստոնէապիտոյնն, որ զամենայն աշխարհն քրիստոնէից՝ սլէշոց և զՎրաց սուրհեաց և զամենեանս սպառեաց սրով և սովոյն և գերութեամբ. և զմնացեալսն վարեալ տարաւ ի Ֆահրապատ և լևսպահան, որ նոքա ևս օր աւուր անդէն սպառին պէս-պէս կերպիւ: Եւ ով որ գովել կամի զնա, թող յառաջ հայեցեալ նկատեսցէ զարարեալ գործս նորա, զոր արար ընդ քրիստոնէից՝ և ապա զովեսցէ զնա»³:

Л. Г. ДАНЕГЯН

К ВОПРОСУ ПОЛИТИКИ РЕЛИГИОЗНОЙ ТЕРПИМОСТИ ШАХА АББАСА I

Р е з ю м е

При царствовании шаха Аббаса I в Сефевидском Иране политика религиозной нетерпимости по отношению к христианам, свойственная до этого персидским шахам,

¹ منشى، تاريخ عالم آرا، ج ۲، ص ۹۶۱-۹۶۰

² նույն տեղում:

³ Դավրիժեցի, էջ 134:

носила двойственный характер. Исходя из политических и экономических интересов своей страны, шах Аббас I то покровительствовал христианам, проживавшим в Иране, то преследовал их. Поэтому, а также вследствие субъективного отношения разных первоисточников существуют разные мнения о религиозной политике шаха Аббаса I. Согласно большинству из них он признан шахом, любящим христиан и не ставившим разницы между религиями.

В статье анализируются причины «христианолюбия» Аббаса I и на основе богатых сведений армянского достоверного первоисточника — «Истории» Аракела Давриже-ци описывается противоположная сторона аббасовской религиозной политики, его жестокое отношение к христианам, политика ассимиляции и насильственного обращения христиан в мусульманство.